

Julow Viktor: Árkádia körül

„Szülővárosa ellenére lett-e Csokonai költőóriássá és kora messze kiemelkedő, egyetemes géniuszává ... vagy ellenkezőleg: a költő a város hagyományából nőtt ki, s valami módon épp ezért válhatott a felvilágosodás korának nagy összegező-jévé?” — kérdezi Julow Viktor *A debreceni felvilágosodás problémáit* firtató írásában, s nyomban hozzát teszi, tudós lelkiismeretességgel: „Nagyon is világosan látom, milyen messze vagyunk még attól, hogy az említett két ellentétel bármelyikét teljes tényyszerűséggel és egész mélységében bizonyítani tudjuk.”

Csakhogy Julow tanulmányaiban nem annyira a bizonyítás lényeges, hanem épp az ellentét kifejtése, világos explikálása, magyarázata. A kérdésfeltevés jelentősége ugyanis messze túlterjed az irodalomtörténet és Debrecen tárgykörén. A magyar művelődés jellegzetes alapparadoxona fejeződik ki benne; a „Sósabbak itt a könnyek” lélekölő rettenete és a „Szép magyar sors” inspiráló ígérete, „Örök, magyar határpör” és „pompás vonulások a dombon”, tehetségfaló Hunnia és tájban népben megtalált haza földoldhatatlan ellentéte. Julow debreceni felvilágosodása a magyar irodalom lényegéhez nyit utat; tán így s ezért tud még ma is úgy írni Balassiról vagy Csokonairól, mintha ő fedezné fel őket, mintha még soha nem tiport volna rétjeiken keresztül-kasul nagymúltú irodalomtudományunk rangos és hangos armádiája.

Nem mintha elődeiről s kollégáiról nem venne tudomást; ellenkezőleg, nemcsak felsorolja s idézi, hanem lépten-nyomon használja is őket, mesterien alkalmazva a modern kutatások legfrissebb s legrafináltabb módszereit. Ám, akárcsak Tom Jones a kerekfejűek s gavallérok forgatagából, ő is halálos biztonsággal siklik ki a nemesen vétezett tudományosság szorításából. Hogyan csinálja, mi a bravúr magyarázata? Nézzük példa kedvéért Balassi *Katonaéneke*ről szóló esszéjét.

Ha valakiről, hát Balassiról eleget írt az irodalomtudomány; ezernyi oldalról s mélyrehatóan világította meg kalandos életének s hirtelen ívelő művészetének minden parányi zugát. Szerelemköltőség, katonavagányosság, végvári vitézség, humanista tudatosság (sőt *doctusság*), platonizálás és neoplatonizálás, verbő reneszánsz individualizmus, manierista dekomponáltság, udvariemberség s ki tudja még miféle s mennyi irodalomtudományos sajátosság regisztráltak s elemeztetett benne, s mindez már jórészt tan- és kézikönyvi anyaggá is standardizálódott. Hogyan lehet ezen a gondosan megművelt terepen akár parányi újságot is találni?

Kétféleképpen. Vagy mélyen a megművelt rétegek alatt kutatva, vagy — folytatva az archeológiai hasonlatot — magosan a levegőből vizsgálva a földről nézve kivehetetlen egykori barázdák s rég földbe került épületek innét hirtelen kirajzoló nyomait. Julow mindkét módszert mesterien alkalmazza.

Először is megkeresi Balassi *Katonaéneke* alatt a szerteágazó földalatti kapcsolatokat. Persze hogy tudtuk már régebben is, miféle szálak fűzik Balassit kora s a megelőző idők vitézi költészetéhez, s milyen szakadékok választják ugyanakkor el tőle. Julow is hivatkozik a vonatkozó kutatásokra, kivált Gerézy Rabán, Varjas Béla és Klaniczay Tibor eredményeire. De ő nem szálakat s választóvonalakat keres. Mégcsak nem is kontextust és összefüggéseket. Ő azt az életformát rekonstruálja, azt a kollektív észjárást, melyben efféle katonaköltészet egyáltalán megfogható s kivirulhatott. Egyszerű tényekből s jelekből indul ki anélkül, hogy igénybe venné Balassi költészetének intenzív s az apróbb fényeket nyilván elhalványító reflektorait. Így derül ki azután, hogy katonadicsőség, zsákmánykedv, harci nyereség, kegyetlen erőpróba, nyers martalóc öröm, sorsot fitymáló hetykeség, fejek szedése („korabeli köznapiságát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a törökvilág idején az egyik legmegszokottabb címermotívummá sematizálódhatott”) s a *Katonaének* megannyi motívuma kész fordulat, szabályos trópus már XVI. század eleji költészetünkben is.

S Tinódi nem teremt, hanem betetőz egy régi hagyományt, ami már az ő idejében is erősen differenciálódott a históriás énektípus, a lírai megfogalmazás, a toborzódal s a nagy eposzt előlegező keresztény katonaköltészet irányában, megfelelően a vitézi élet sokféle követelményének s valóságának. Ámde a XVI. század második felében egy akkor már évszázados vitézi hagyomány hirtelen országmegtartó erővé transzformálódott a végeken. A magyar történetírás többé-kevésbé hangsúlyozza is, „hogy a XVI. században a végbeliek élete a nemzet élete, s a végbeliek harca a nemzet harca volt” — idézi Takács Sándort Julow. Ő azonban azt is észreveszi, hogy ez a historiográfiai hagyomány milyen régi: Balassi teremtette meg, bámulatos éleslátással. „A *Katonaének* a végvári harcosok mindennél etikusabb magatartását, magasztosabb küldetését hirdeti.”

De vigyázzunk a szóval, mert így a szövegből kiragadva óhatatlanul meghamisítja Julow mondanivalóját. Ő ugyanis nem efféle általánosságokban beszél. Igéket, jelzőket, sorokat, rimeket, kijelentéseket latolgat-izlelget; kifejti az egyszerűségükkel döbbenetes képek élménytartalmát, megtanít a lóháton nyargalászó vitéz szemével körülnézni a világban, meghatározza a mondatok és strófák hatását arra a közösségre, akire Balassi hatni kívánt: a végházak „vitézi község”-ére. Rekonstruálja egyszerűen az élményvilág társaslélektani szintjén a költő találkozását ezzel a különleges katonai demokráciával. Azt mutatja meg, hogyan kínálkozott otthon s nyílt természetes meder a végeken Balassi féktelen természetének és hatalmas intellektusának. „Ez a közösség a maga primitív akolbiztonságával, kimért rendjével, férfiasan hetyke, csak azért is vidám légkörével (*Vitéz ifjakkal, Nem kehelő vénekkel*), az időt két halálveszély között percekre bomlasztó örök jelenével elüzi tőle a magánéletét szüntelen marcangoló gondokat. Csak a nagy, széles mezőn nyargalászó Balassi mögött nem ül a sötét árny. Ott minden bonyolult, szövevényes, ármányos — itt minden egyszerű, jól rögzített, lakonikus szabályokhoz igazodik. »Künn harci zaj, benn végre csend.«” Sors és életforma találkozik a végek dicséretében, s „a vers genezisést joggal képzelhetjük el úgy, hogy a költő huszártisznek egy katonáihoz intézett buzdító beszéde formálódott meg s alakult át lírai műalkotássá”.

A *Katonaének* szónoklateredetének fölismerése és hangsúlyozása azután egyszerűen elvezet a verset feszítő s emelő paradoxonok világába. Hiszen a vers hatalmas retorikája valami olyanról kíván meggyőzni, amit szinte lehetetlennek látszik elfogadni: „arról, hogy az az élet, ahol irgalmatlan szenvedések és megpróbáltatások várnak, örökös veszély és kegyetlen halál leselkednek az emberre, mindennél szebb.” Ez az alapparadoxon exponálódik s mélyül strófáról strófára — örök retorikai szabályoknak eleget téve — a versben; „Balassi az alapparadoxon belső ellentmondását további paradoxonok segítségével békíti ki.” Julow azonban jól ügyel, hogy magyarázatában a rétor el ne homályosítsa valahogy a poétát. Hisz a paradoxonhalmaz nem csupán szónoki „fogás”; az első sor hatalmas lélegzétvételű szónoki kérdésével egyszerre indul s filmszerű montázstechnikával pereg egy egész paradox-abszurd életforma kibontakoztatása. Julow azt érteti meg, miként explikálódik közérthetően a nagyszerű versben a végbeli élet szörnyű harcokban s fényesen föl villanó pillanatokban megformálódott szépségeideálja. S még ahhoz is ért, hogy „a sarkantyúpengetéses toborzószóvers és a kegyetlenül kemény katonaóda felszíne alatt” meglátassa az elégia mélyben szivárgó hajszálereit: megfejtja a verszáró sor különös búcsúhangulatának titkát, s a hazáját elhagyni készülő költő áldó-fölolldozó bánata hirtelen visszavetül az egész versre, fölemeli a hihetetlenül tömören exponált vitézi élményanyagot a morális szép szférájába. „Itt sem egyedül Balassi rendkívüli éleslátása munkált azonban. Amit tett, az főleg annyi, hogy valóban génuszhoz méltóan sűrített össze s polarizált egy nagy közösségi élményt.” Így válik a vers archetípus-teremtővé, közösségi szinten létmagyarázóvá, azaz existenciális érvényűvé. Mert — Mátrai László máig felülmúlhatatlan ifjúkori megfogalmazása szerint — „... minden lelki történés között az élménynek van a világ megértése (mondhatjuk: kultúra) szempontjából legnagyobb feltáró értéke. A legtisztább érzés és a legkeményebb akarat sem képes annyit feltárni a világ jelentéséből, mint a legegyszerűbb élmény”.

Ezért és így fogalmazhatja meg a *Katonaének* egy egész kultúra lényegét, univerzálisan érthető formában; Balassi „marcona vadságukban is naiv lelkeknek éneklí, de humanista barátai szűk körének és a halhatatlanságnak írja versét”.

Sejtette a humanista körnek szánt szerkezeti-esztétikai mesterfogásokat a versben a Balassi-filológia Julow előtt is, de csak ő fejtette meg bravúros filológiai detektívkedéssel, hogy miként rejt el, illetve mutat fel Balassi a „mező” és a „szép” szavak versbeli geometriájával egy X és egy J betűt: Jézus Krisztus nevének kezdőbetűit. S azt is megmagyarázza, miért. „Úgy érezhette: a végvári élet középkorias-tinódis, vallásos-jézusos költői koncepciója azonmód már korszerűtlen. Bizonyára ismerte Janus Pannonius figyelmeztetését is: *hivő ember költő nem lehet*. Bizonyára érezte azonban azt is, hogy a kereszténység és a hit védelméért s Jézus nevében vívott harc ábrázolásában ezeknek valamilyen módon jelen kell lennie. E dilemmát bámulatos invencióval és káprázatos költői technikaival középkoriasan és egyszerűsmind vakmerően újítva oldotta meg: a harcba vezérlő Krisztus s vele a keresztény hit — »megszüntetve megtartással« — egyszerre nincs jelen és mégis jelen van a műben.” A naiv olvasóban az artisztikus struktúra természetesen nem válik tudatossá; de érzi, hogy valami nagy-nagy rend és páratlan harmónia uralkodik a versben. A mű zord életanyaga és hallatlanul kifinomult belső formája közti feszültség föloldódik, „Balassi »bent« teremtette meg azt a harmóniát, ami az őt körülvevő magyar világból olyan végzetesen hiányzott.” S innét, a magosból hirtelen kirajzolódnak a mélyben rejlő erővonalak: „...a csúcspontjára jutott, már-már túlérett reneszánsz mintegy utolsó, de leghatalmasabb erőfeszítését teszi itt a tökéletes Rend és Harmónia megvalósítására és megőrzésére.” Julow a részletező kortörténet, modern matematikai verselemzés, eszmetörténet s megannyi tudós diszciplína alkalmazásával — „megszüntetve megtartásával” — hirtelen a magyarázat magasába emeli az olvasót, az evidencia élményét kelti, a morális szép vigaszát.

A szakmai tudás eszközeinek hasznosítása valamilyen szakmán túli vagy kívüli cél érdekében, a tudomány az a „megszüntetve megtartása”, amit a Balassi-tanulmány fenti elemzése vázlatosan és szükségképpen tökéletlenül (mert Julow esszéi eléri azt a határt, ahol már minden rövidítés erősen torzít) próbált bemutatni, ugyanígy megtalálható a Csokonairól s Fazekasról szóló írásokban is. Kivált *Csokonai stíluszintéziséhez* és a *Lúdas Matyi évezredei* fontos ebből a szempontból; előbbi a korstílusok és a stílusirányzatok — a stílus diakroniájának és szinkroniájának — finom elemzésével, utóbbi a mikrofilológia meredek külső kanyargóin megközelített sejtéssel a mű belső — élménydeterminálta — eredetéről. A *Katonaénekről* szóló esszé hermeneutikai bravúráját ismétli meg Julow *Fazekas Mihály* Nyári esti dalában, s még saját, remek Fazekas-monográfiájához képest is tud lényeges újat föltárni Debrecen világlátott fűvészköltőjéről egy rövid műveket magyarázó életrajzban. Mindezt azonban nem lehet, tán nem is szükséges itt részletezni; de azt itt is hangsúlyozni kell, hogy mindegyik írásának közös jellemzője — amint a Balassi-esszé elemzésében láttuk — az a (Szauder professor kötetét tárgyaló recenziójában megfogalmazott) „krédó”, hogy az irodalom „...az emberi és nemzeti önszmelés fóruma, mindmáig az embernevelés legfőbb alapja, az etika leggazdagabb — s a vallások letűnésével annál fontosabb — példatára és közösségi tartaléka”. Ennek a hatalmas kincsnek őrzője, sáfárja az irodalomtörténet. Sokkal de sokkal több tehát holmi jól körülhatárolható tudományos diszciplínánál. Éppen ezért nézi joggal aggódva Julow a tudomány jelen fejlődési trendjeit, mert „...mintha menekülni igyekeznék szakmánk ettől a szereptől s a vele járó tudományon túli felelősségtől, ám ezzel önmaga jogos jelentőségét fokozná le, s valami nagyon fontostól fosztaná meg a közönséget”. Egy *mai* Fazekas Mihály vagy Voltaire is nyugodtan vállalhatná ezt a szemléletet s ezeket az eszméket; tán ez — vagy ez is — magyarázza, hogy éppen Julow Viktor tárta föl s mondotta el a legfontosabbakat a debreceni felvilágosodásról.

Csokonaival s Fazekassal foglalkozó írásain kívül, ahol a fogalom — azaz helyesebben folyamat — nyilvánvalóan centrális jelentőségű, két külön tanulmány is

szól a kötetben a debreceni felvilágosodásról. Az egyik a Debrecen-kutatás bírálatával párhuzamosan — vagy inkább ürügyén? — vázolja a debreceni felvilágosodás ellentétekkel különlegesen barázdált arcát, s megkeresi a folyamat gazdasági és társadalmi föltételeit. Leírja, hogyan keresztezi a gazdasági élet XVIII. század során immár folyton eső trendjét („a kereskedelmi tőke a mezőgazdaságba menekült”) a művelődés Domokos Lajosig, Fazekasig, Csokonaiig emelkedő vonala, hogy aztán a XIX. század elején hirtelen a mélybe zuhanjon az is. Vagy csak föld alá kényszerüljön? A másik tanulmány ugyanis éppen azt tárja föl, miként élt s hatott Csokonaitól Petőfiig (és Petőfire!) a kollégium jóvoltából egy erőteljes kéziratos irodalom, folytatva a felvilágosodást s hidat képezve a népiség nagy korszakához. Ez a „debreceni késő felvilágosodás” nevelte a diákság, a falusi, mezővárosi intelligencia, iparosság és olvasó parasztság rétegeiben azt a közönséget, kiknek körében Petőfi s Arany költői forradalmának befogadása úgyszólván természetes volt, mert ez a késő felvilágosodás „a maga pedagógiai kisugárzásával, Csokonai-kultuszával és kéziratos irodalmával a romantika felszine alatt fenntartotta egy plebejus, népies hagyomány folytonosságát”, hasonló szerepet töltvén be a honi polgárosodásban, mint egykor a végvári életben a vitézi irodalom. Azaz a „megszüntetve-megőrzés” remek példája ismét.

Senki az ilyen művelődéstörténeti bűvópatakok földérintéséhez nem ért Julowhoz foghatóan. Így fedezi fel a Pest mellett vidékké süllyedő tizenkilencedik század eleji Debrecen legjobbjában egy népnevelés-központú, gyakorlati irányú aufklérizmus fennmaradását s azt is, hogyan szürkült szó szoros értelmében „vidéki” irodalomná az izgalmas partikuláris irodalom a nemesi reformkor törekvéseinek asszimilálása miatt. Soha nem idealizál és nem deheroizál közösségi szinten sem; számol az ellenkező társadalmi, morális, kulturális értékek konfrontációjával s konfliktusával. Így érti s érteti meg a mindenféle nemesi s kispolgári mentalitással ellenkező függetlenségőrző kompromisszumkészség kifejlődését a nagy parasztvárosban, s univerzalizmussá nemesedését legnagyobbjaiban (Földi, Fazekas, Csokonai); a toleranciaelv alapvető szerepét a debreceni felvilágosodás morális-prakticista vonásainak ideológiai megalapozásában; a különleges debreceni „kálvinista ateizmus” kifejlődését az állandóan pusztulással fenyegetett közösség életmentő társaslélektani védekező mechanizmusaként, az igazi citoyen-polgárság hiányában is kivirágzó plebejus-radikális érzületet. Megérteti, miként jöhetett létre épp Debrecenben, s csak itt, felvilágosodás és népiség Európa-szerte páratlan szintézisének lehetősége. S mikor aztán a XIX. században a civis város Ady-megénekelte zsírosparaszti elfajulásába fulladt, ez a szintézis már rég kiszabadult a disznóölő kések fenyegetéséből s a valóságos Debrecentől függetlenedve nemzetnevelő eszmévé finomult. „Különösen a népiesség megújuló hullámaiban érezhető ennek a tradíciónak a továbbélése, ahol statisztikailag is könnyen igazolható lenne, beleértve a XX. századi népi írók mozgalmát is, a kelet-magyarországi származású, kálvinista hátterű írók részvételének túlsúlya.”

Sorolhatók lennének a példák hosszan, de tán ennyiből is látható, hogyan tud Julow Viktor tájékozódni ellentétek zűrzavarában. Talán azért, mert ő elsősorban nem a komponenseket figyeli, hanem az eredőket? Nem annyira analizál, mint inkább komponál? Akárhogyan is, azt nagyon jól tudja, hogy a megértéshez nem kell, nem is szabad mindent kihámozni-kimondani. Hiszen a meghámozott és cikkeklyekre bontott narancs semmit el nem árul többé az eredeti egészéből. Ám világért sem holmi divatos (s igencsak bőbeszédű!) Csend-esztétika szellemében s szabályai szerint hallgat. Inkább Fellini filmjeihez hasonlíthatóan jár el: a jelenségek véletlenszerűen szaggatott sorozatára vetíti az élményvilág belülről determinált kontinuumát.

Honnét ez a módszer? Nem itt kereshető-e Julow nagyszerű garabonciásságának végső oka? Nem őriz-e a módszer maga is — ha tetszik, „megszüntetve” — jó adag „debreceniséget”? Radikális kollégiumi plebejushagyomány és legaktuálisabb európai jelen olyan szintézisét, ami évszázadok fejlődését öleli egybe s elfogódottság és erőlködés nélkül jár a legkifinomultabb műveltség világában. Vagy ahogyan Gulyás Pál,

Debrecen Csokonaihoz, Fazekashoz fogható nagy poétája megfogalmazta: „Debrecen, ó-kikötő, tájakat összekötő ... mint a vakondok, alant bújt meg, s a lelke harang.” (Szépirodalmi, 1975.)

VEKERDI LÁSZLÓ

Jordáky Lajos történelemírásáról

Jordáky Lajos tudományos munkássága igen szerteágazó. Szociológusnak indult a harmincas években, de szociológiai munkáin kívül írt történelemtudománnyal, irodalom- és színháztörténettel, filmtudománnyal foglalkozó tanulmányokat és kritikákat is. E rövid írásunkban az elmúlt években megjelent két tanulmánykötet — *Szocializmus és történettudomány* (Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1974) s *A Román Nemzeti Párt megalakulása* (Akadémiai Kiadó, Budapest 1974) — vizsgálatával Jordáky történelemszemléletének néhány jellemző vonását szeretnénk kiemelni.

A történész Jordáky a történettudománynak nemcsak egy meghatározott területével foglalkozott. Magyarországi és romániai, egyetemes történeti események éppen úgy kutatásai tárgyát képezték, mint a történettudomány elméleti és módszertani kérdései. Figyelemmel kísérte a legújabb történetírói irányzatokat, de érdeklődése főleg a munkásmozgalom történetére és a nemzetiségi kérdésre, a román és magyar nép együttélésének eseményeire irányult.

Vizsgáljuk meg először, hogyan gondolkodik Jordáky történelemről és történettudományról — ezen belül a marxista történetírás céljairól és feladatairól —, azután tekintsük át a munkásmozgalom-történet és — ahogyan ő mondja — a „szocialista gondolat” történetével foglalkozó munkássága egy részét, végül pedig szenteljünk néhány szót a nemzetiségi kérdéstről vallott nézeteinek.

A történettudomány lényegét így határozza meg: „A történettudomány ... a történelem kontinuitásának és soha meg nem szűnő folyamatának vizsgálata, s ugyanakkor a történelem értelmének a keresése és felfedezése.” Ez nemcsak módszertani megfogalmazás, hiszen történetfilozófiájára, történelemszemléletére is következtethetünk belőle. Véleménye szerint a történettudománynak a múltat és jelent csak a tényekből kiindulva lehet vizsgálnia, s nem „előre gyártott elméletekhez kell keresnie bizonyító anyagot”. Többször hangsúlyozza, hogy az objektivitás csak „a szubjektív érzelmi szempontok kikapcsolása s a történeti tényekhez való szigorú ragaszkodás” útján valósulhat meg. A tények ismerete azonban korántsem elég; világszemlélet és módszer kell ezek földolgozásához, ellenkező esetben az ember „ténytörténész”, s írásába „csak egymásra halmozott adatanyag kerülhet” önkényes válogatással, ez pedig hamis tudat kialakulását eredményezi. S mivel a marxista történettudomány az életet, a történelmet igen sok látószögből vizsgálja, szükségessé válik a „történeti materializmus strukturalista módszerének” tudományos kipitése; ez a szemlélet képes csak a részletek vizsgálata utáni szintetizálásra. Fontosnak tartja az önkritikai szemléletet: a „marxizmus állandóan bírálva vizsgálja saját tevékenységét is”, szögezi le. Csak úgy lehet eredményt elérni a történettudományban, ha a sokoldalú kutatás párosul „minden dogmatikus és merevítő” módszer elutasításával; ezen kívül igen lényeges „az ideológiai szilárdság és demisztifikálás összekapcsolása”.

Foglalkozik Jordáky a különböző nyugat-európai történetírói iskolákkal is. Elismeri, hogy ezek némelyike hozzájárult az „... egyes történeti korszakok vagy események megvilágításához és megértéséhez, de az egész történelmet, annak tör-